

Maavärinad ja tsunamid, mida mäletatakse

Margit Juurikas

Igal inimesel, laiemalt igal rahval, on oma, sageli selektiivne lühi- või pikaajaline mälu. See on meedium, mis aitab teistega ühenduses olla. Tihti teadvustatakse just mitmesuguseid vägivallaakte, mida on korda saatnud riigid, inimrühmad või inividid. Just jubedate kogemuste mälopildid on need, mille abil on võimalik lävida teistega, kes on sama või midagi sarnast läbi elanud. Teisisõnu, mälu on sageli seotud traumade ja hingeliste kannatustega.

See, mis üksikisikule või inimrühmale kaugema või lähema aja tagant meenub, saab vahel tekstilise väljundi, mille üht osa nimetatakse mälu- kirjanduseks. Jaapani mälu kirjandus avaldub enamasti meenutustena Hiroshima ja Nagasaki pommitamisest, USA okupatsioonist Okinawal vms. Või siis vastupidi, antakse teada sellest, kuidas jaapanlased ei taha meenutada, nt Teises maailmasõjas korda saadetud õudused (Nankingi veresaun, lohutusnaised jne), näidates sellega oma kollektiivset amneesiat. Minu arvates peaks Jaapani traumaatilise mälu proosa alla käima ka nn maavärina- ja tsunamikirjandus, eriti selline, mis on tekkinud reaktioonina nii mastaapsele õnnetusele nagu 3/11.

11. märtsil 2011. a Jaapani idarannikut tabanud 9-magnituudine maavärin ja sellele järgnenud on jaapanlaste jaoks vaieldamatult üks kohutavaim kogemusi pärast Teist maailmasõda, mis viis ühiskonnas mitmete muutusteni. Juri Lotman on avaldanud arvamust, et tähtsad kultuurilised murrangud toimuvad ühiskonnas järsult ja ootamatult, justkui plahvatus — korraga nii hävitades kui ka luues (Lotman 2001: 137). Plahvatus

on Lotmani sõnutsi kultuuriline katkestus, mis heidab kõrvale varasema, avab tingimused uuteks võimalusteks ning toodab tohutu kiirusega uusi mõtteid ja mõtteviise.

Teatavas mõttes on selline ennustamatu plahvatus (plahvatuslik areng) toimunud ka Jaapanis pärast Fukushima masendavat sündmust. Sellest sai kultuuriline katkestus, mis pani jaapanlased teistmoodi mõtlema ja tegutsema. Konservatiivne Jaapani rahvas ei hülga üldjuhul ühe katastroofi pärast kogu eelnevat normistikku, veel vähem kogu kultuuriparadigmat tervikuna, kuid mõjusateks muutusteks andis Fukushima õnnetus piisavalt põhjust, seda nii ühiskondlikult (kuidas kriisiolukorras toimida jne), majanduslikult (energia kokkuhoid, lõputud arutelud tuumaenergia tootmise ja kasutamise poolt ja vastu jne) kui ka kultuuriliselt.

Üks kultuuriplahvatuslikest reaktsioonidest oli kirjanduslik. Ühel päeval avastasid sõnameistrid, et nad ei ole enam mitte lihtsalt kirjanikud, vaid Fukushima katastroofi järgsed kirjanikud. Tsunami, õnnetus tuumaelektrijaamas ja traagiliste tagajärgede taastamisprotsess pani kirjamehi endalt küsima: mida me võime kirjutada, mida mitte; mida võime, tahame ja peame mäletama, mida mitte? Ka õnnetusest eluga pääsenud kirjanikud tajusid, et tegelikult on nad ise samuti kannataja rollis — nemadki on maavärinate ja tuumaõnnetuse kahjustuste ohvrid. Eks see ole pannud neid oma mälu masendavaid meenutusi sõnadesse talletama.

Praeguseks on kirjutatud juba palju, aga samas on sündmus ise veel piisavalt värske, ja seega võib eeldada, et Fukushima järgne kirjandus ei ole veel oma lõppsõna öelnud.¹ Selline reaktsioon tõestab, et ilukirjandusel on katastroofide puhul oma osa. Nagu mainib Gebhardt (2014: 8), pakub kirjandus traumeeritud rahvale eelkõige teatavat ravi. Siinse essee eesmärk on avada 3/11 järel tekkinud kirjanduse tausta, tutvustada jaapanlaste arusaamu loodusõnnetustest — eelkõige maa-

¹ Lotmani öeldule mõeldes tuleb hetkeseisuga tõdeda, et kui tema nägemuses kaasneb plahvatusega ka varasemate alustekstide asendamine uutega, siis mulle tundub, et Jaapani kirjandusmaailmas seda päris juhtunud ei ole. Küll aga on muutunud mõne teksti — eriti nende, milles on kirjeldatud looduskatastroofe — tõlgendamise viis. Nt laialt tuntud Kamo no Chōmei *Hōjōki* on saanud hoopis uue tähenduse, seda loetakse teistsuguse vaatenurga alt.

värinatest ja tsunamitest — ning nendega seotud sündmuspõhist mälu-
proosat, millele on *shinsaigo bungaku*² loojad ehk osaliselt toetunud.

Alustuseks

Öeldakse, et looduskatastroofid on Jaapani saarestiku pärisosa ning et maavärin ja tsunami on loodusnähtused, mida jaapanlased aktsepteerivad oma elu osana, sest nad kogevad neid sageli. Kas selline tavapärase looduse ja sellega kaasneva traumata tekitava hävitustööga koos elamine tähendab, et sellest räägitakse ja kirjutatakse, et need on ka osa kirjanduskultuurist? Donald Keene on kommenteerinud, et kuigi märkmeid maavärinatest ja tsunamitest on tehtud juba iidsetest aegadest, siis jättes kõrvale *Hōjōki* (*Ülestähendusi erakuonnist*, 1212. a), neid jaapani kirjanduses ei mainita. „Küllap arvasid tollased jaapanlased, et nad ei peaks kujutama kohutavaid sündmusi,“ ütleb Keene.³

Keene'i sõnades on oma tõetera sees. Jaapani kirjandus, eriti klassikaline *waka*, annab suurepäraselt edasi looduse ilu ja peeni igapäeva-tunnete nüansse, aga näib, et loodusõnnetustega on lood teisiti. Suured maavärinad ja tsunamid on traagilised sündmused, mis häirivad inimeste igapäeva elu. Need on tihtipeale liialt julmad leidmaks sõnu nende kirjeldamiseks, et neid pidevalt meenutades minevikuhaavu lahti rebida. Samas tunduvad väiksemad tsunamilained või maavärinad igapäeva elu osana, mistõttu ei ole neis midagi igatsuslikku, mida kirjasõnasse valada; neid ei ole vaja otseselt mäletada. See ei tähenda siiski, et maavärinate või tsunamite kohta ei oleks ajalookroonikatesse märkmeid tehtud. Varases kirjavaras ilmnenud ei küüni küll mälu kirjanduseni, kuid annab piisava pildi jaapanlaste loodusjõududega seotud uskumustest.

² *shinsaigo bungaku* (震災後文学, 'maavärinajärgne kirjandus') — termin, mille on post-Fukushima kirjanduse tähistamiseks välja pakkunud Kimura Saeko. Vt Kimura, 2013.

³ 日本愛する心. 復興に寄与 日本文学研究者 ドナルド・キーンさん [Nihon aisuru kokoro. Fukkō ni kiyo: Nihon bungaku kenkyūsha Donald Keene-san]. — Nihon keizai shinbun, 3. 03. 2012. http://www.nikkei.com/article/DGXNASFG0607S_W2A300C1M10800/ (viimati vaadatud 03.01.2017). Donald Keene'ile andis 2011. a Sanriku rannikut tabanud õnnetus tõuke taotleda Jaapani kodakondsust.

Varajased arusaamad maavärinatest ja tsunamitest

Sissekanded ajalookroonikatesse ja ametnike isiklikud päevikud kinnitavad, et juba muistsel ajal tabas Jaapanit arvukalt maavärinaid ja tsunamisid. Kuuest ametlikust kroonikast esimeses, *Nihon shoki's* (*Jaapani kroonikad*, 720. a), on ära märgitud ära keiser Ingyō viiendal valitsemisaastal (416. a) toimunud maavärin.⁴ *Nihon shoki's* kasutatakse julgelt sõna „maavärin“ (*jishin*, 地震), kuigi loodusjõust endast sissekandes ei räägita. Pigem vihjatakse maavärinale kui poliitilise intriigi põhjustajale keisrikojas.

Iidsel ajal enamasti piirdutigi maavärina mainimisega, kuid vahel võib sissekandega kaasnevatest kommentaaridest välja lugeda jaapanlaste põnevaid tõekspidamisi loodusjõudude kohta. Maa-alused tõuked — nii suured kui ka väiksed — tähendati üles, sest neid peeti jumaluste või kurjade vaimolendite teoks, teatavaks ettekuulutuseks kõrgemate vägede poolt. Ennemuiste tehti Jaapanis koguni poliitikat maavärina (aga ka tormi, äikese ja üleujutuse) järgi ja *onmyōji*⁵ uuriti, mis juhtub edasi ning kuidas peaks pärast suurt maavärinat käituma (Butler 1996: 192, 206).

Varastes allikates on registreeritud vähemalt üks vägev maa-alune tõuge, millega kaasnenud hiidlainet võib ka ilukirjandusega seostada. See on Jōgani 11. aasta (869) 5. kuu 26. päeval toimunud maavärin, millele järgnenud tsunami laastas Sanriku rannikut. Väidetavalt ulatus laine koguni Sue-no-matsuyama kõrgendikuni.⁶ Mõned uurijad seostavad just Jōgani aja maavärinat ja tsunamit iidse uskumusega, et Sue-no-matsuyama kõrgendikuni lained ei ulatu. Heiani perioodist alates oli Sue-no-matsuyama⁷ populaarne paik, mida jaapani luules kasutati

⁴ Ingyō sündmus on ka Jaapani maavärinate veebiandmebaasis esimene, mille kohta on ajaloolised dokumenteeritud allikad. 「古代. 中世」地震. 噴火資料データベース [„Kodai-chūsei“ Jishin-funka shiryō dētābēsu]. <http://sakuya.ed.shizuoka.ac.jp/erice/> (viimati vaadatud 04.01.2017).

⁵ *Yin-yáng*'i meister, ennustaja.

⁶ Kuigi künka, mille otsas määnd asus, täpne asukoht on siiani vaidlusaluseks teemaks, arvatakse see enamasti asuvat tänases Miyagi prefektuuris Tagajō linnas. Vt Kobayashi, 2011: 74.

⁷ Otsetõlkes „Männiotsa“ või „Lõpu ootuse“ mägi/kõrgendik.

utamakura ehk nn luulepadja⁸ stiilivõttena. Iwasaki (1985: 88) uurimusest iidse aja kohta selgub, et võimsad lained ei ulatuvat männini selle künka otsas, mistõttu on see luules sümboliseerinud kindlat kokkulepet mehe ja naise vahel.

Töotasime ju	ちぎりきな
teineteise varrukaid	かたみに袖を
kuivaks väänates —	しぼりつつ
et ärgu kõrged lained	末の松山
Ootuste mäge matku!	波こさじとは
<i>Kiyowara no Motosuke</i> (tlk Allik 2014: 117)	

Kuuest ajalookroonikast viimases, *Nihon sandai jitsuroku's* (*Jaapani kolme valitsusaja tõeline ajalugu*, 901)⁹ on Jōgani maavärinast üksikasjalik sissekanne. Kroonik annab ülevaate maalihkega kaasnenust, mis võis mälpildina olla ka hoiatuseks järgnevatele põlvkondadele. Ta kirjeldab, kuidas inimesed karjusid, ei suutnud püsti seista ja paljud said surma neile kaela langenud majade, väravate vm tõttu. Maavärinale järgnes mõirgav hiidlaine, mis viis endaga kaasa tuhatkond inimest (Minoura 2011). Üleujutuste piirkond Jōgani ja 2011. a tsunami ajal Tagajō alal arvatakse olevat sama (Goto *et al.* 2011) ning nii nagu 9. saj, pääses Sue-no-matsuyama ka 2011. a küll võimsast tsunamist ja suurtest üleujutustest, kuid kahjustusi oli hulgaliselt, mistõttu Tagajōs kaotas elu 188 inimest (Yamaguchi 2016: 7–8).

Ülestähendusid maavärinate ja hiidlainete kohta on kahtlemata veel. Yura (1995: 56) väidab, et isegi kui maavärinate kirjeldusi leiab sageli vanadest kroonikatest, on looduskatastroofid harva Heiani perioodi kirjanduses teemaks.

Ent Heiani perioodi lõpus, Genryaku 2. aasta (1185) 7. kuu 9. päeval toimus Kyōtos maapinna võimas võnkumine, mida nii mõnedki kirjamehed on üles tähendanud. Esmalt meenub Kamo no Chōmei (1155–1216)

⁸ *Utamakura* – kujund, mis osutab mõnele kultuuriliselt, ajalooliselt või looduslikult kuulsale kohale, kus iidset luuletajad kauneid värsse kirjutasi, millele hilisemad värsisepad omakorda viitasid, et tekiks assotsiatsiooniderikas luuletus.

⁹ Sisaldab endas sündmusi aastatel 858–887.

kirjutatud *Hōjōki* (1212).¹⁰ See on teos, milles mitu elavalt kirjeldatud loodusõnnetust kannavad autori nägemuses *mujō* ehk selle maailma püsituse ideed. Chōmei alustab oma teost erinevate õnnetuste (tulekahju, tuulispea jt) kirjeldamisest, jõudes lõpuks välja kõnealuse hiigeltugeva maalihkeni.

Mäed varisesid kokku ja matsid enda alla jõed, meri keeras end kummuli ja uhas üle maa. [--] Pealinnas ja selle ümbruses ei jäänud kivi kivi peale — kõik templihooned hävisid. [---] Vahetult pärast maavärinat rääkisid inimesed, et maailma asjad on püsitud ja et nendega tegelemine on mõttetu, paistis, et nende südamed on puhtamad kui kunagi varem, kuid kuudest ja päevadest said aastad ja nüüd ei kõnele enam keegi niimoodi (Allik 2003: 8–9).

Kõige selle hirmutavalt hoiatava kirjelduse juures soovib Chōmei leida rahulikku olemist, elades üksi väikses hurtsikus kusagil äärealal. Tema edasine elu on sedavõrd vähenõudlik ja elupaik lihtne taastada, et ta ei pea muretsema hetke pärast, kui järjekordne katastroof tuleb.

Kamo no Chōmei tihe lühitekst on teiste toonaste teoste hulgas oma püsituse rõhutamisega märkimisväärne. Genryaku aja maavärinat ja sellele järgnenud ligi kaks kuud kestnud järeltõukeid, mida Chōmei kirjeldab kui näidet maailma püsitusest, mida tuleks aktsepteerida nii, nagu see on, mainitakse teisteski tekstides, kuid nendes räägitakse maavärinast üksnes kui surnute hingede kätetööst või jumalikust ilmutusest. Näiteks *Heike monogatari* (*Heike klanni lugu*, u 1240) ja *Genpei seisui* (*Heike klanni tõus ja langus*, 1247–1249) annavad teada, et Genryaku maavärina tekitas sama aasta alguses lõplikult hävitatud Heike klanni needus. Teisi maavärinaid *Heike monogatari*'s kirjeldatakse selliste ajalooliste sündmuste, nt mõne tähtsa isiku surma või riigipöörde ettekuulutajaid (Hisamatsu 1985: 24–27).

Kamakura sõjaväelise valitsuse (*bakufu*) ametlikus kroonikas *Azuma kagami*'s (*Ida peegel*, u 1300) on samuti sissekandeid Genryaku jt maavärinatest, mis kandsid endas tavapärasest arusaama, et maa-alused

¹⁰ Vt *Ülestähendusi erakuonnist* / Ren'in. (Allik, 2003). Inimesed, kes otsisid mingit vihjet sellele, kuidas mõista õnnetust, mis jääb väljapoole inimhirmust, lugesid seda pärast Tōhoku maavärinat ja tsunamit innukalt. Kuna 2012. a möödus ka 800 aastat *Hōjōki* valmimisest, siis ilmus mitu ajakohast tõlget ja esseekogumikku.

tugevad tõuked on jumaliku pahameele väljendused halvast riiklikust poliitikast (Yuasa 2008: 39–40). *Azuma kagami* järgi kutsuti pärast 1185. a maavärinat kohale ebaõnne üle otsustav *onmyōji*, kes rääkis neile, mida selline suur maa rappumine tähendas, ja hoiatas muuhulgas, et keiser ei tohiks kindlasti mitte lossist välja minna (*Ibid.*: 31).

Õukondlane Kujō Kanezane (1149–1207) kirjeldab oma päevikus muude maavärinate seas üksikasjalikult ka Genryaku 2. aasta oma ja annab teada, et *onmyōji* sõnutsi võib keisriga miskit halba juhtuda või koguni sõda puhkeda. Kanezane kartis tulevasi sündmusi, millele maavärin võis vihjata, isegi rohkem kui maavärinat ennast. Ta kirjutab, et kuigi iidsetelgi aegadel on olnud maavärinaid, ei ole ta enne kuulnud, et nood oleks hävitanud inimesi ja maju.¹¹ Nii on Kanezane oma teosega ametlikule ajaloodiskursusele lisanud individuaalse mälujälje, mis koos moodustavad kollektiivse mälu raamistiku.

Kaitsev *waka*

Kui Kamo no Chōmei lühitekst kõrvale jätta, siis eelmainitu põhjal ilmneb, et eelmodernsel ajal tähendati maa-alused tõuked kui jumalikud teod üsna üksluiselt üles, sest neid kardeti kui märki, et võib juhtuda midagi halba. Veel varamodernsel perioodilgi vaadeldi neid loodussjõude kui jumalikke toiminguid, millele lisandus arusaam maavärinast kui deemonlikust teost — nimelt arvati Edo aja algul maavärina põhjustajaks olevat hirmuäratava draakoni, kes hiljem asendus hiiglasliku säga *namazu*'ga (Hosono 2008: 38). Nende õudusttekitavate tegude eest loodeti leida kaitset. Nii hakatigi ühel hetkel uskuma, et luulel on maagiline, maavärinat eemale tõrjuv mõju, mis ehk ei olegi üllatav Jaapani kontekstis, kus luule on alati proosast ülem olnud. Mitani (1981: 1) järgi on *waka* iidsest ajast alates baseerunud nn *kotodama* uskumusel, et „sõnad saavad teoks“. Leidus hulgaliselt loitsu mõjuga tankasid ja kül-lap oli sama funktsioon ka keskajal tekkinud taval riputada pärast maavärinat *waka* oma koduvärava külge.

¹¹ Yuasa toob välja, et keskaegsed majad (v.a templid ja suuremad ametihooned) olid lihtsad ühekordsed puitehitised, mistõttu kahjustused võisid olla kaugelt väiksemad kui tänastes linnades (2009: 47–48).

Matsuoka (2006: 156) toob ülikust raviarsti Yamashina Tokitsune (1543–1611) päevikut uurides välja, et tollal kaasnes maavärinaga 1) inimeste evakueerumine, 2) varanduse hoolikam kaitsmine varaste eest, 3) kuuldus uuest maavärinast, ning mis kõige omapärasem – 4) komme riputada pärast maavärinat väravaposti külge paberiribasid *waka*'ga. Keisri kriitika alla sattunud Tokitsune veetis kolmteist ja pool aastat *rōnin*'i elu elades. Sel ajal mööda maad ringi käies jäi talle silma, et tava-inimestel oli kombeks panna amulette tänavapoolsetele väravapostidele kaitsmaks oma maja ja peret kurja eest (*Ibid.*: 159). Ent pärast Bunroku 5. aasta (1596) 7. kuu 13. päeva nn Fushimi maavärinat kirjutasid inimesed paberist või puidust sedelile kolm *waka*'t ning kinnitasid need väravaposti külge, et need edaspidise ebaõnne ära hoiaks. Matsuoka sõnul tundsid inimesed end rahutult, kuuldes kõmu järgmise suure maavärina tulekust, ja *waka*'sid väravaposti külge riputades lootsid nad saavutada kindlustunnet, et uued maa-alused tõuked endaga midagi kurja ei too (*Ibid.*: 162). *Waka* oli inimeste kaitsevahend maavärinate jt loodusõnnetuste endast eemale tõrjumiseks.

Sellist *waka* väravasamba külge riputamise kommet võis näha kuni Ansei 2. aastani (1855), kui Edot raputas tõsine maavärin ja rohkem kui kuus tuhat inimest suri. Hosono sõnade kohaselt anti katastroofi järel välja teabelehti, millel oli soovitus kirjutada konkreetne *waka* paberile ja kleepida see väravapostile. Luuletus pidi tagasi hoidma eluka, kes tekitab maa-aluseid tõukeid (2008: 38). Hosono toob välja ka katke seosvärsist, milles haikumester Matsuo Bashō oma kaaslastega kirjutas Enpō 6. aasta (1678) suurest maavärinast Edos. Konishi Jijun, üks Bashō õpilasi, pani kirja seosvärsi esimesed read, ja Bashō jätkas:

hiidmaavärina	大地震
jätkudes tõuseb draakon	つづいて龍や
taevalaotusse	のぼるらむ

Jijun

see ju kõigest kümne <i>jō</i> ¹²	長十丈の
pikkune hiigelsäga	鯨なりけり

Tōsei (Bashō)

¹² 1 *jō* — 3,3 meetrit.

Tegemist on haruldase kirjatükiga Edo ajast, kus mainitakse maavärinat ja selle seost nii draakoni kui ka hiiglasliku sägaga (Hosono 2008: 39) — ühte neist justkui heroiseeritakse, teist pilgatakse.

Nishiyama (2001: 62) uuringu kohaselt oli Bunsei 13. a (1830) 6. kuu 25. päeval toimunud Kyōto maavärina ajal levinud nn maavärinat talt-sutav koomiline luule, mida inimesed paberile kirjutasid ja seejärel maja ukse või tugisamba külge riputasid.¹³ Ta väidab, et paberit luuletusega kasutati teatava talismanina. Küllap näitab selliste luuletuste levik sagedasti juhtuvate maavärinate põhjustatud kahjustustest ja segadusest tulevavat ühiskondlikku rahutust.

Kuigi Edo ajal oli mitu suurt maavärinat, mis inimeste elurütmi segi ajasid — Genroku 16. a (1703), Hōei 4. a (1707), Zenkoji (a 1847) jt —, ei saanud see loodusnähtus ikkagi ilukirjanduse teemaks. Pigem käsitleti maapinna kõikumisi igapäevaelu sensatsiooniliste või koomiliste seikadena. Kahtlemata on sel ajal kirja pandud kohalikku folkloori, kuid need ülestähendused on keskendunud peamiselt sotsiaalsele satiirile, mitte maavärinatele, ja selle tagajärgede taastamise kogemustele. Võib-olla ei olnud jaapanlastel enne modernismiaega üldse vajadust mõtestada suuri katastroofe. Võib-olla olid nad lihtsalt äärmiselt tugevad ja suutelised taastuma kõigist koledustest, ilma et oleks vaja kirjandusest lohutust saada. Võib-olla nad ei tahtnud nii traumeerivaid juhtumusi meenutada. Igal juhul ajastu, kui kirjanikud hakkasid väljendama looduskatastroofide mõju inimestele, oli alles saabumas. Niinimetatud tsunami-kirjandusele pandi alus pärast Meiji Sanriku tsunamit aastal 1896. Selle kirjanduse hulka kuulub ka Shōwa perioodi tsunamite järel kirjutatu. Maavärina-kirjandus hakkas suuremas mahus ilmuma pärast Kantō (1923) ja Hanshin-Awaji (1995) maavärinat.

Sanriku rannikut laastanud tsunami sõnadesse

Kirde-Jaapanis Vaiksele ookeanile avanevat Sanriku rannikut on läbi aegade tabanud viis suuremat tsunamit: Keichō (1611), Meiji (1896) ja Shōwa (1933) Sanriku maavärina järgsed tsunamid; lisaks 1960. a Tšiili

¹³ Samast traditsioonist kirjutab Nishiyama ka Kanbuni 2. aasta (1662) Kansai piirkonnas toimunud maavärina reaktsioonina (2006: 50).

võimsale maavärinale järgnenud tsunami, mis ka Jaapani rannikuni jõudis, ja loomulikult Tōhoku maavärina põhjustatud tsunami 2011. aastal.

Need sündmused on ajendanud kirjutama. Tõsi, reaktsioonid ei ole olnud kohesed, arvukad ega plahvatuslikud, ent lugedes, mis ühel hetkel pärast sündmusi ilmuma hakkasid, on oma osa nii dokumentaalsel (*documental*) mäluproosal kui ka veidi tunnistuslikkusel (*testimonial*), mille eesmärk on unustuste müüri taha peitunud mälu nähtavaks teha.

Varaseima, Keichō 16. a tsunami kohta on vähe märkmeid. *Sunpuki's (Ülestähendused Sunpu alalt, 1611)*¹⁴ on kirjas, et Mutsu ala *daimyō* Matsudaira Masamune saatis kaks vasalli esimese tursasaagi järele. Nad tahtsid kalameestelt paati laenata, kuid kalurid, kelle arvates oli tõusuline värv kahtlaselt imelik, ei olnud nõus paati laenutama ega merele minema. Ent käsk oli käsk ja lõpuks lükati paat ikkagi vette. Ühel hetkel tuli tsunami, mis kandis kalamehed ja vasalli oma koduküla rannikul olevale Senganmatsu kaljurahnule, kuid selleks ajaks ei olnud külast enam midagi järel. Väidetavalt on *Sunpuki* esimene ajalooline allikas, kus esineb sõna „tsunami“ (Cartwright, Nakamura 2008: 153).

Kui eelnev on vaid seikluslik meenutus, siis järgnevad Sanriku tabanud tsunamid on leidnud kajastamist ka tõsielulises kirjanduses. Yoshimura Akira (1927–2006) kirjutatud *Sanriku kaigan ōtsunami (Sanriku ranniku hiigeltsunami, 1970)* on tema enda uurimistöole tuginev pooltunnistuslik mäluproosa, sisaldades intervjuusid inimestega, kes kogesid Meiji, Shōwa ja Tšiili maavärina tagajärjel tekkinud võimsaid hiidlaineid. Yoshimura kirjeldab emotsioonidesse laskumata, kuidas pealtnägijad reageerisid ootamatule hiidlainele, kuidas see hävitas mitu rannikuküla, kuidas võimuesindajad üritasid ohvreid päästa jne. Raamatu lõpus ütleb autor, et pärast tsunamite ajaloo tundma õppimist armastab ta Sanriku rannikut rohkem (Yoshimura 2011: 178).

Meiji ajal Sanriku rannikut raputanud tsunamist kirjutab liigutava loo ka Suchi Tokubei (1921–2009). *Sanriku tsunami (1978)* on lugu naisest, kes Meiji Sanriku tsunami ajal oma abikaasa ja Shōwa Sanriku tsunami ajal lapse kaotas. Seda lugu võib pidada voolava narratiiviga mäluromaaniks. Loo peategelane Oyū, keda samastatakse autoriga, räägib lapselapsele korduvalt enda hirmust tsunami ees ja vajadusest

¹⁴ Sisaldab märkmeid Kenchō 16. a (1611) kuni Genna 1. a-ni (1615), autoriks peetakse Gotō Shōsaborōt.

olla valmis järgmiseks võimalikuks tsunamiks. Kaks tsunamit üle elanud inimese silme läbi jutustatud lugu näitab ilmekalt, kuidas käputäis ellujäänuid suudavad edasi elada ja oma kommuuni taas üles ehitada. Kohaliku pühamu peapreester ja kommuuni liider Denuemon ütleb, et nad peavad proovima omal jõul ellu jääda, sest nad ei saa loota valitsuse ebakindlatele lubadustele. Arvatavasti suhtusid toimunusse sama vankumatult ka need, keda tabas 2011. a õnnetus, ja on võimalik, et nad said eelneva loo lugemisest selleks jõudu.

Hanawa Kanji tsunami-teemaliste lühilugude kogumiku *Umi ga nomu* (*Meri neelab*, 1992)¹⁵ võiks paigutada tõsielulise mäluproosa alla. Nii nagu Yoshimura Akira, nii uurib ka Hanawa põhjalikult Ansei perioodist alates toimunud tsunamisid, andes need üsna dokumentaalses laadis edasi. Kogumiku esimene lühijutt keskendub eelpool mainitud kolmele Sanriku rannikut laastanud tsunamile. Teise ja kolmanda lühiloo sisuks on Ansei-Tōkai ja Ansei-Nankai maavärinatele järgnenud tsunamid, lisaks veel lugu Hokkaidō väikesaart Okushirit 1993. a tabanud tsunamist. Hanawa külastas samuti tsunamist räsitud piirkondi ja küsitles inimesi, mis võimaldas tal anda väga kujukalt edasi pildikesi reaalistest tsunamitest. Kui mäluproosa üks ülesanne peale realistliku meenutuse on lugeja hoiatamine, siis seda funktsiooni Hanawa lood kindlasti täidavad. Hoshino Tomoyuki kirjutab, et olles lugenud ühte Hanawa dokumentaalset lühilugu, jahtus tema hirm hiidlainete ees:

Sõnadega rääkimises (kirjutamises) ja nende kuulamises (lugemises) võib ühelt poolt tunda kogemuse taaselustamise valu, kuid teisalt saavad need muuta kogemuse objektiivseks (Hoshino 2012: 73).

Vaid põgusa 3/11 tsunami eelse kirjanduse ülevaate põhjal võib järeldada, et hiidlainete teemal on kirjutatud pigem dokumentaalselt kui tunnistuslikult. Samuti võib öelda, et kirjandusalased reageeringud tsunamitele ei ole olnud kohesed, vaid on ilmnenud aastatepikkuse hilinemisega. See teeb neist mäluromaanid, milles autori või intervjueeritava meenutused tõmmatakse unustuse hõlmast päevavalgele. Ka suurte maavärinate puhul lasti sündmusel enne kirjapanekut veidi settida.

¹⁵ Kogumiku viimasele kordustrukile on lisatud Yamaura essee „3/11 hiiglasliku maavärina ja tsunami kogemus“. Vt Hanawa, Yamaura 2011.

Sõnadesse valatud Kantō ja Hanshini maavärinad

1. Suur Kantō maavärin ja kirjandus

Tugev maapinna võnkumine Kantō alal tõi endaga kaasa ka kirjandusliku järelkaja,¹⁶ mida võiks pidada maavärina dokumentaalseks mäluproosaks, lihtsamalt öeldes maavärina-kirjanduseks. Taishō 12. a (1923) 9. kuu 1. päeval raputas Jaapanit võimas maavärin, millele järgnes sadade tuhandete inimeste elud lõpetanud suur tulekahju. Kõige rohkem kannatas Kantō regioon, sh Tōkyō, mõjutades enam kui miljoni inimese elu ja tegemisi. Traagiline sündmus andis tōuke plahvatuslikule muutusele. Uranishi (1989: 94–95) arusaama kohaselt oli Kantō maavärin piiriks moodsa ja tänapäevase kirjanduse vahel, sest maavärin hävitas suure osa kirjanduse ja kirjastuste keskuseks olevast Tōkyōst. See muutis täielikult kirjandusmaailma meeoleolu. Kirjanik Kikuchi Kani (1888–1948) sõnutsi tajuti ebameeldivat olukorda, kus kunst ja kirjandus olid inimelu jaoks kasutud. Ta oli kindel, et kirjandusmaailm käib maavärina tõttu alla, sest kirjanikud on kaotanud oma enesekindluse ja nii kirjastajaid kui ka ajakirjanikke on vähemaks jäänud (tsit Uranishi 1989: 95). Ent hoolimata kõigest kirjutati edasi. Uranishi lisab artikli lõppu ka nimekirja lühijuttudest (13 nimetust), mida võiks nimetada Suure Kantō maavärina kirjanduseks, kuid lisab, et ükski neist ei ole meistriteos, mida võiks kirjanduskaanonisse kaasata (*Ibid.*: 100).

Olgu kvaliteediga, kuidas on, kuid kirjanikud üritasid erakordset, senikogematut katastroofi üles tähendada nii, nagu nad suutsid, et jagada oma kogemust ja teadmisi järgnevate põlvkondadega aitamaks neil tulevikus sellest üle saada. Rosenbaum (2014: 94) tõdeb, et maavärin ei olnud uue kirjandusliku suuna ees just otseselt „vastutav“, kuid lõi tingimused ühiskondlikuks muutuseks, mis viis lugemispraktikate mitmekesistamiseni. Seega võib vähemalt kvantiteedi suhtes Uranishile ja Kikuchile vastu väita — oma traumeerivaid ja karme kogemusi panid kirja paljud.¹⁷

¹⁶ Pean siinkohal silmas proosat, kuigi esimesed reaktsioonid katastroofile pandi kirja luulevormis.

¹⁷ Kindlasti anti sellega ka uus tōuge enamjaolt hävinud trükitööstusele. Teisisõnu, maavärinatest ajendatud kirjandus ei ole ainult õigustatud saamaks üle masendavast katastroofist, vaid see kirjanduslik panus võib olla abiks ka majanduslikule taastumisprotsessile.

Okamoto Kidō (1872–1939), kelle maja maavärinale järgnenud tulekahjus peaaegu maha põles, kirjutab tunnustuslikus lühiloos *Jūban zakki* (*Mitmesuguseid märkmeid*, 1937), kuidas tema isiklik raamatukogu koos käsikirjadega põlema süttis ja kuidas ta üritas suvalisi materjale korvi toppides päästa, mis päästa annab. 1924. a ilmus Tanaka Kōtarō (1880–1941) lausa ajakirjandusliku ammendavusega kirja pandud Kantō maavärina tõsieluline kogemus *Kenbunroku* (*Kuuldud ja nähtud*), milles ta muuhulgas hoiatab, et moodsa ühiskonna liikmed kalduvad loodusele ja üleloomulikele jõududele läbi sõrmede vaatama, mõtlemata nt jõujaamade, vee- ja kanalisatsioonisüsteemi purunemisele (Tanaka 2011). Akutagawa Ryūnosuke (1892–1927) käis samuti rusudes piirkonnas ringi ja saadud emotsioonide põhjal, nagu osutab Sekiguchi (1994: 52), pani maavärina teemal kirja kümme tunnustuslikku lühilugu. Autobiograafilises *Aru ahō no isshō*'s (*Idioodi elu*, 1927) annab Akutagawa edasi üsna jubeda stseeni, mis talle pärast õnnetust avanes:

Tulekahjupaigast möödudes haistis ta [sama] nõrka lõhna ja mõtles, et tuleriidale laotatud laipade lehk ehk polegi nii halb. Ta seisatas tiigi ääres, kuhu oli varisenud hunnik laipu, ja mõtles, et sõna „õudus“ pole emotsionaalses mõttes sugugi liialdus... (Akutagawa 1978: 100–101).

Kui enamasti piirdusid kirjanike isiklike kogemuste kirjeldused esseistliku või ajakirjandusliku vormiga, siis Kōda Aya (1904–1990) *Kimono*'t (1966), mis ilmus umbes 40 aastat pärast hävituslikku õnnetust, võib õigusega pidada Suure Kantō maavärina teemaliseks mäluromaaniks. Kōda oli maavärina toimumise ajal 19-aastane ja *Kimono* ongi kirjanduslik meenutus sellest, mida ta noorena nägi pärast õnnetust aset leidmas:

Maapinna rappumine tähendab, et ka elu rapub, keha ja meelgi liiguvad süütult kaasa (Kōda 2014: 17).

Peategelase Rutsuko pere kaotab katastroofis nii maja kui ka kimonod. Maavärinast segadusse aetud Rutsuko kaudu annab autor üsna hästi edasi seda, mida inimesed võisid tunda. Vanaema aga julgustab oma lapselast sõnadega, mis aitaks igauht, kes kriisi on sattunud. Ta soovib Rutsukole, et see lõpetaks muretsemise, oleks ikka rõõmus ja mõtleks välja, kuidas kiirelt ohutusse paika jõuda. Ta pajatab evakueeritutele isegi naljalugusid,

et need veidigi rahuneksid. Veel kirjeldab Kōda, mis tunne on elada ajutises majutuspaigas. Ta nendib, et elu ajutises ulualuses muutub igavaks. Kuna elanikud teavad (või vähemalt loodavad), et nad ei peatu selles paigas kaua, siis puudub nende vaeses elus ka „vürts“, millega igavust eemale peletada. Võimalik, et nii tundsid ka Fukushima looduskatastroofi ohvrid.

Pärast Suurt Kantō maavärinat väljendas erinevalt mäluromaani autoritest osa kirjanikke lootusrikast vaadet, et Tōkyō ehitatakse üles imelise linnana, mis sarnaneb mõne Lääne suurlinnaga. Võimalik, et nii üritati mälust pühkida rusudes linna masendavaid pilte. Tanizaki Junichirō (1886–1965), kes õnnetusjärgseid õudusi enamasti ei kirjeldanud, on tuntud oma lootusrikaste vaadete poolest pealinna tuleviku suhtes kohe pärast maavärinat. Kuid kümme aastat hiljem sündmusele tagasi vaadates arvas Tanizaki, nagu osutab Seidensticker (2010: 34), et uus linn, millest ta oli unistanud, on ehk tugevalt liialdatud:

Ma kujutasin ette uue metropoli suursugusust ning kõiki sellega kaasnevaid muutusi kommetes ja tavades. Korrapäraseid tänavaskeeme, mille uhiuued teekatted läikimas. Autodevoolu [---] lõbustushooneid, mida võiks võrrelda Pariisi või New Yorgi omadega. [---] Olen juba ammu loobunud oma unistustest, milles kõiki neid uhkeid asju endale ette kujutasin.

Yokomitsu Riichil (1898–1947) oli Tanizakist erinev optimism. Temagi lootis Tōkyō kiirele ja jõulisele taastumisele (Toeda 2013: 173), ent arvas veel, et Kantō maavärinal on positiivne mõju ka temale kui kirjanikule, sest see pani teda iseend selgemalt nägema.

Oma kogemuste põhjal lugejaid lohutades oli tollastel kirjanikel ülesanne ka ümber lükata kuulujutte korealastest kui maavärina järgsetest varastest ja Tōkyō tulekahju põhjustajatest. Kodama esitab selle kohta kirjanike (Shida Naoya, Kasai Zenzō, Akutagawa Ryūnosuke, Sata Ineko jt) märkmeid ja peale selle nende (nt Miyachi Miyaji) reageeringuid korealaste kallal toime pandud veresaunast (2014: 74–80). Need kirjutised näitavad elavalt, kuidas sulemehed andsid elavalt edasi nii maavärinat kui ka sellele järgnenud olustikku. Nii ilmnebki, et oli ka neid jaapani kirjanikke, kes ei laskunud kollektiivsesse amneesiasse, vaid püüdsid oma mäluromaanide abil toimunut talletada, traumat ja valu leevendada.

Kui maavärinaga seotud mälukirjutiste üks eesmärk oli hoiatada järgnevaid põlvkondi, et need ei unustaks suure maavärina ohtlikkust ja selle

kordumise võimalikkust, siis seda on üsna õnnestunud teinud Terada Torahiko (1878–1935). Füüsikuna kinnitab ta oma kuulsas essees *Tensai to kokubō (Looduskatastroofid ja riigikaitse, 1934)*, et loodusõnnetused saavad juhtuda vaid korrapäratult ning iga järgmine katastroof toob meelde selle, mis on jõutud juba ära unustada. Terada rõhutab, et 1) mida enam tsivilisatsioon areneb, seda hävitavamad on loodusjõud, 2) võrreldes lääneriikidega ei kontrolli Jaapan piisavalt teatud olukordi, millest suurimad ohud on maavärinad, tsunamid ja taifuunid, 3) jaapanlaste tugev loodusimede sügavus ja müstilisuse tajus on lihvitud tuhandete aastate pikkuse loodujõudude kogemise tõttu. Ta lisab, et see tajus on teinud jaapanlased looduse suhtes pigem alistuvaks kui selle vastu astuvaks ning et nad on looduselt õppinud. Nad võtavad seda kui oma õpetajat, mistõttu on Jaapanis ka teadus oma unikaalsel moel arenenud.

Seega püüdsid autorid pärast Kantō maavärinat edasi anda nii oma kurbi läbielamisi kui ka lootust helgemale tulevikule. Samas tahtsid nad hoiatada lugejaid nii levivate kuulujuttude kui ka võimalike uute maavõngete eest. Erinevad vaated sündmustele aitavad paika panna teatava mäluraami.

2. Suur Hanshin-Awaji maavärin ja kirjandus

Kummalisel kombel oli Jaapani hoogsa majandusarengu ajal pärast Teist maailmasõda üsna vähe märkimisväärsed loodusõnnetusi, v.a mõned ülivõimsad taifuunid. Inimesed unustasid kiiresti, et nad elavad maavärinate koldes. Seda ootamatut oli nende jaoks, kui tugev maa-alune tõuge tabas Kōbet ja selle ümbrust 1995. a 17. jaanuari varahommikul. Maavärin ning kaks kuud hiljem Tōkyōs toimunud sariinirünnak muutis jaapanlased taas ärevaks, rahutuks ja haavatavaks.

Esimesed maavärinajärgsed emotsioonid valati luulevormi, olgu see siis tanka, haiku või *senryū*. Proosateoste ilmumine võttis veidi aega. Nii mõnigi kirjanik tundis kaua aega, et on raske kirjutada nii ulatuslikust katastroofist ja et romaanid ei ole mõeldud maavärinate kirjeldamiseks.

Esimeseks Hanshini maavärinat käsitlevaks kirjatööks peetakse Kōbest pärit Iwashi Masami (sünd 1959) juba sama aasta sügisel ilmunud lühilugu *Sora wo nakushita hi (Päev, mil kaotasid taeva)*. See ei ole üksnes maavärina kui tragöödia tunnistuslik kirjeldus, vaid autor on selle sündmuse enda sees läbi mõelnud ja selle kirjanduslikult taasloonud.

Yoshida (2004: 5) nimetab esimeseks otseselt Kantō maavärinat kirjeldavaks looks Oda Makoto (1932–2007) romaani *Fukai oto (Põhjatü hääl*, 2002). Peategelaseks on keskealine naine, kelle maja maavärina tagajärjel kokku varises, mistõttu ta veetis ligikaudu kaksteist tundi rusude all. Juhuslik möödakäija Kurokawa koos oma lapselapsega päästis ta ja viisid haiglasse. Kurokawa poeg ja minategelase tütar hukkusid maalihkele järgnenud põlengus. Raamat räägibki üsna tõsieluliselt naise raskustest ja üleelamistest. Sündmus on andnud autorile ka võimaluse vihjata, kui vähe on Jaapan pärast Teist maailmasõda edusamme teinud, viidates olukorrale, kus veetorud hävinesid maavärinas, veevõtukohad olid kasutud ja inimesed olid sunnitud veeämbrite abil tulekahju kustutama.

Hoopis teise maiguga on aga *Kōbe shinsai nikki (Kōbe maavärina päevik*, 1996. a), mille autor, poliitikust kirjanik Tanaka Yasuo (sünd 1956), läks paar päeva pärast ränka õnnetust sündmuspaigale vabatahtlikuks. Ta kirjutab muuhulgas, kuidas lihtsatest asjadest võib sellistes olukordades kasu olla, nt liiklusummikute vältimiseks jalgratta kasutamisest. Kuid et Tanaka on ka poliitikategelane, näitab maavärina tõttu sündinud lugu sedagi, kas ja kui palju saab üks poliitik teha, et asjad paremini edenesid (päevik sisaldab nt ka kirja Kōbe linnapeale jne).

Erinevalt Kantōst hakkas pärast Kōbe maavärinat ilmuma ka müstilisi, kergelt üleloomulike sugemetega lugusid. Kodama Kenji (sünd 1960 Kōbes) debüütromaanis *Mimei no akumu (Koidueelne õudusunenägu*, 1997. a) on juttu mitmest maavärina päeval toimunud mõrvast ja müsteeriume lahendada püüdvate detektiivide seiklustest. Aga romaani võtme fraasiks tundub siiski olevat „Kōbe suri kaks korda“: esimesel korral sõjakahjustuste, teisel korral maavärina tagajärjel. Näib, et kõigi müsteeriumite juures tahab autor öelda, et kuigi maavärina puhul räägitakse eelkõige materiaalsest kahjust ja vigastustest, on suurimaks probleemiks inimese sisemine valu, mille leevendamine võtab meeletult aega. Kodama paneb rõhku tundmustel ja tunnetel põhinevale emotsionaalsele mälule, mis kustub vaid ajaga — kui kustub.

2000. aastal, viis aastat pärast katastroofi, ilmus Kōbes üles kasvanud Murakami Haruki (sünd 1949) lühilugude kogumik *Kami no kodomotachi wa mina odoru (Kõik jumaluste lapsed tantsivad)*, mis sisaldab kuut lugu. Neis kõigis on peategelast kaudselt mõjutanud 1995. a maavärin. Kōbe kahjustused ei puudutanud otseselt ühtegi loo kangelast, kuid kõik said katastroofist tuleneva vaimse järeleõksi, mis püüab mälestusi kustutada.

Murakami annab tundeid edasi väliselt üsna mängleval moel — ühe loo pealkiri on „Konn päästab Tōkyō“ —, kuigi tema kavatsused näivad surmtõsised. Kõige selle juures paneb Murakami rõhku ka „maa-alusele“ vägivallale, tõstes esile Kōbe maavärina ja Tōkyō metroos toimunud gaasirünnaku seose. Ühes intervjuus mainib Murakami:

Moodsa maailma inimese tavaline meeleseisund on selline, et nad ei tea enam, kas maailm, mida nad näevad, on tõepoolest reaalne. [---] Ma arvan, et Suur Hanshini maavärin 1995. aasta jaanuaris ja Ōmu shinrikyō sariinirünnak Tōkyō metroos sama aasta märtsis pani paljusid jaapanlasi kogema reaalsusest äralõikamist varem kui teiste riikide inimesi. Nad küsisid endalt: „Mille jaoks me siin oleme?“ (Ozaki 2009).

Murakami nägemuses taipasid inimesed, et nad on maailmas, mis on reaalsusest lahutatud. Seega võib maavärinat pidada teguriks, mis võimaldab inimestel asju selgemalt näha. Maavärin ja sariinirünnak panid Murakami kirjanikuna tööle, et edasi anda, kas ja kuidas on võimalik lepitada ellujääjaid televiisori otsepildis edastatava õudusega, missuguseid traumasid sellised kohutavad õnnetused põhjustavad jne.

Lõpetuseks

Ükskõik kuidas maavärina- ja/või tsunamiteemalisi teoseid eraldi hinnata, üheskoos saab neist piisavalt tiheda aja- ja mälupildi. Koos näitavad need kätte mäluraamid.

Milline narratiiv ilmneb 3/11 tragöödiast? Kuidas jutustada mälu? Kas rääkida enda või teiste vaatepunktist? Kas kõnetada ohvreid või ellujääjaid? Milliseid sõnu kasutada, milliseid mitte? See on kahtlemata autori valik, kuidas murtud südametega inimeste valu leevendada.

Kirjandus on teatavas mõttes nii manipulatsioon kui ka kompromiss. Uued hääled on rääkinud/rääkimas; nendeta ei oleks jaapanlastel võimalik hakkama saada ei endasse neelavate maalõhede või hiidlainetega ega ka radiatsiooni kiirgavate reaktoritega — sellega, mis näib õudusunenäona, kuid on paraku karm reaalsus. Ühes mõttes nõuab selline sündmus mäle(s)tamist, nõuab leina (-talitlust); teisalt aga on niisugune ajalooline sündmus sedavõrd vapustav, sedavõrd kujuteldamatu, et tõrjub kirjapanekule vastu.

Kirjandus

- A k u t a g a w a, Ryūnosuke 1978. Hammasrattad. Tlk Ülle Udam. — *Loomingu Raamatukogu*, nr 43–44
- A l l i k, Alari (tlk) 2003. Ülestähendusi erakuonnist / Ren'in. — *Vikerkaar*, nr 1–2, lk 2–17
- A l l i k, Alari (tlk ja komm.) 2014. *Sada luuletust, sada luuletajat*. Koostanud Fujiwara no Teika. Tallinn: TLÜ Kirjastus
- B u t l e r, Lee A. 1996. The Way of Yin and Yang. A Tradition Revived, Sold, Adopted. — *Monumenta Nipponica*, Vol. 51, No. 2, pp. 189–217
- C a r t w r i g h t, Julyan H. E., Nakamura Hisami 2008. Tsunami: A History of the Term and of Scientific Understanding of the Phenomenon in Japanese and Western Culture. — *Notes and Records of the Royal Society*, Vol. 62, pp. 151–166
- G e b h a r d t, Lisette; Yuki, Masami (toim) 2014. *Literature and Art after "Fukushima"*. Berlin: Eb-Verlag
- G o t o, Kazuhisa; Catherine Chagué-Goff, Shigehiro Fujino, James Goff, Bruce Jaffe, Yuichi Nishimura, Bruce Richmond, Daisuke Sugawara, Witold Szcuciski, David R. Tappin, Robert C. Witter, Eko Yulianto 2011. New insights of tsunami hazard from the 2011 Tohoku-oki event. — *Marine Geology*, Vol. 290 (1–4), pp. 46–50
- H a n a w a, Kanji; Yamaura Harutsugu 2011. 海が呑む. 3.11東日本大震災までの日本の津波の記憶 [*Umi ga nomu. 3.11 Higashi-nihon daishinsai made no Nihon no tsunami no kioku*]. Tōkyō: Shōbunsha
- H i s a m a t s u, Kōji 1985. 「延慶本」における天変地異と歴史的事件との関連性 - 辻風と大地震をめぐって [„Engyōbon“ ni okeru tenpen chii to rekis-hiteki jiken to no kankeisei: tsujikaze to daijishin wo megutte]. — *Mita kokubun*, nr 4, lk 20–28
- H o s h i n o, Tomoyuki 2012. 震災を語る言葉 [Shinsai wo kataru kotoba] — 3.11を心に刻んで [3.11 wo kokoro ni kizande]. Tōkyō: Iwanami shoten, lk 72–73
- H o s o n o, Tōru 2008. 地震史の主役になり損ねた松尾芭蕉 [Jishinshi no shuyaku ni narisokoneta Matsuo Bashō]. — *Kenchiku zasshi*, Vol. 123, lk 38–39
- I w a s a k i, Reitarō 1985. 内裏名所百首における「末の松山」の歌をめぐって [Dairi meisho hyakushu ni okeru „Sue-no-matsuyama” no uta wo megutte]. — *Nihon bungaku kenkyū*, Vol. 21, lk 85–96
- K i m u r a, Saeko 2013. 震災後文学論. あたらしい日本文学のために [Shinsaigo bungakuron. Atarashii nihon bungaku no tame ni]. Tōkyō: Seidosha

- K o b a y a s h i, Katsuhiko 2011. 末の松山波もこえなむ：東日本大震災と方丈記。源氏物語そして古今和歌集 [Sue-no-matsuyama nami mo koenamū: Higashi-nihon daishinsai to Hōjōki, Genji monogatari soshite Kokin wakashū]. — *Geibun kenkyū*, Vol. 101, nr 1, lk 63–79
- K ō d a, Aya 2014 (1966). きもの [Kimono]. Tōkyō: Shinchō bunko
- K o d a m a, Chihiro 2014. 関東大震災と文豪：成蹊大学図書館の展示から [Kantō daijishin to bungō: Seikei daigaku toshokan no tenji kara]. — *Seikei kokubun*, Vol. 47, nr 3, lk 56–86
- L o t m a n, Juri 2001 (1992). *Kultuur ja plahvatus*. Tlk Piret Lotman. Tallinn: Varrak
- M a t s u o k a, Yūya 2006. 『言経卿記』に見る文禄五年伏見地震での震災対応：特に「和歌を押す」行為について [„Tokitsune kyōki“ ni miru Bunroku go nen Fushimi jishin de no jishin taiō — toku ni waka wo osu kōi ni tsuite]. — *Rekishi jishin*, Vol. 21, lk 153–164
- M i t a n i, Eiichi 1981. おまじないと和歌 [Omajinai to waka]. — *Jissen kokubungaku*, Vol. 19, lk 1–7
- 日本愛する心 復興に寄与 日本文学研究者 ドナルド・キーンさん [Nihon aisuru kokoro. Fukkō ni kiyō: Nihon bungaku kenkyūsha Donald Keene-san]. — *Nihon keizai shinbun*, 3. 03. 2012. http://www.nikkei.com/article/DGXNASFG0607S_W2A300C1M10800/
- N i s h i y a m a, Akihito 2001. 文政十三年 (1830) 京都地震における震災対応 [Bunsei jūsan nen (1830) Kyōto jishin ni okeru shinsai taiō]. — *Rekishi jishin*, Vol. 17, lk 49–68
- N i s h i y a m a, Akihito 2006. 寛文 2 年 (1662) 近江. 若狭地震における京都での被害と震災対応 [Kanbun 2 nen (1662) Ōmi-Wakasa jishin ni okeru Kyōto de no higai to jishin taiō]. — *Kyōto rekishi saigai kenkyū*, nr 5, lk 39–54
- O z a k i, Mariko 2009. Haruki Murakami: In pursuit of new realism. — <http://news.asiaone.com/News/Latest+News/Showbiz/Story/A1Story20090625-150832.html>
- R o s e n b a u m, Roman 2014. Post 3/11 Literature in Japan. — *When Tsunami Came to Shore: Culture and Disaster in Japan*. Toim. Roy Starrs. Leiden, Boston: Global Oriental, pp. 91–112
- S e i d e n s t i c k e r, Edward 2010 (1983). Tokyo from Edo to Showa: 1867–1989. Tokyo: Tuttle Publishing
- S e k i g u c h i, Yasuyoshi 1994. 関東大震災と芥川龍之介 [Kantō daijishin to Akutagawa Ryūnosuke]. — *Kokubungaku ronkō*, Vol. 30, nr 3, lk 52–57

- To e d a, Hirokazu 2013. 横光利一と川端康成の関東大震災. 被災した作家の体験と創作 [Yokomichi Riichi to Kawabata Yasunari no Kantō daishinsai. Hisai shita sakka no taiken to sōsaku]. — *Waseda Rilas Journal*, Vol. 10, nr 1, lk 171–175
- U r a n i s h i, Kazuhiko 1989. 関東大震災と文学 [Kantō daishinsai to bungaku]. — *Kokubungaku: kaishaku to kyōzai no kenkyū*, Vol. 34, nr 4, lk 94–100
- Y a m a g u c h i, Masaru 2016. The Future of Digital Disaster Archives to “Pass Down and Utilize” — *Symposium: Five Years Since the Great East Japan Earthquake*. NHK Broadcasting Culture Research Institute Media Research & Studies
- Y o s h i d a, Nagahiro 2004. 阪神. 淡路大震災と文学. 文学者 (1) 小田実. 田中康夫. 金時鐘などの表現行為について [Hanshi-Awaji daishinsai to bungaku, bungakusha (1) Oda Makoto, Tanaka Yasuo, Kimu Shijon nado no hyōgen kōi ni tsuite]. — *Kansai daigaku jinken mondai kenkyūshitsu kihyō*, Vol. 48, nr 1, lk 1–37
- Y o s h i m u r a, Akira 2011 (1970). 三陸海岸大津波 [*Sanriku kaigan ōtsunami*]. Tōkyō: Bunshun bunko
- Y u a s a, Yoshimi 2008. 『吾妻鏡』に見える地震記事をめぐって: 鎌倉武士の地震観 [„Azuma kagami“ ni mieru jishin kiji wo megutte: Kamakura bushi no jishinkan]. — *Saitama daigaku kiyō*, nr 8, lk 29–42
- Y u a s a, Yoshimi 2009. 九条兼実の地震観: 『玉葉』に見る地震記事の検討 [Kujō Kanezane no jishinkan: „Gyokuyō“ ni miru jishin kiji no kentō]. — *Saitama daigaku kiyō*, nr 9, lk 43–56
- Y u r a, Takurō 1995. 中古文学の天変地異--なみのように土動く [Chūko bungaku no tenpen chii: nai no yōni tsuchi ugoku]. — *Tanka kenkyū*, Vol. 52, nr 4, lk 56–58